

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:3, Issue:6
sssjournal.com

pp.843-858
ISSN:2587-1587

2017
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 01/10/2017 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 10/11/2017
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 10.11.2017

ÇİTLİ MADEN SUYU

ÇİTLİ MINERAL WATER

Yrd.Doç.Dr. Deniz AKPINAR

Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü.
dakpinar@erzincan.edu.tr, Erzincan/Türkiye

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde maden sularının önemi ve değeri 1850'li yıllardan sonra anlaşılmaya başladı. Anadolu'da zengin maden suyu kaynakları olduğu keşfedilmeye başladı. Özellikle Bursa ve çevresi bu tabii zenginlikler bakımından önemli bir yerdi. Bu bölgede kaynağı keşf edildikten sonra İnegöl'e 10 km uzaklıktaki Çitli köyündeki "Çitli Maden Suları" öne çıkmaya başladı. Ahmed Vefik Paşa Anadolu Sağ Kol Müfettişliği görevini yürüttüğü sırada 1863'te Çitli Maden Sularını satın alarak kamulaştırdı. Bursa Guraba Hastahanesi'ne gelir kalemlerinden biri olarak uzun süre kamuya faydalı oldu. Bursa, İnegöl "Çitli Maden Suları" ülkemizin en eski ve özellikle kamu yararına yap işlet modeliyle işletilen ilk maden suyu işletmeleri örneği oldu. Kısa bir süre sonra Çitli Maden Suyu'na müteşebbisler ilgi duymaya başladı. Angelos tarafından maden suyunun iktisadi olarak değerlendirilmesinin bölge ve ülke için önemi ortaya koyuldu. Çitli suyu imtiyazı 26 Haziran 1867 tarihinde 12 sene müddetle Kirkor ile Angelosa verildi. Daha sonra, İnegöl kasabasında bulunan Çitli Maden Suları kaynaklarını işletme imtiyazı 9 Ocak 1872 tarihinde Della Sude Faik Paşa'ya verildi. Bu tarihten sonra adı geçen maden sularının 1902'ye kadar Faik Paşa işletmesini yaptı. Bu işletmeden elde edilen Çitli Maden Suları ülke içinde en fazla satılan maden sularından biri oldu. Özellikle İstanbul eczanelerinde aranan bir marka haline geldi. Sergilerde de ülkemizi madalya ile temsil etti. İşletmenin bulunduğu alana sosyal tesisler inşaa edildi. İnegöl ve çevresi bir cazibe merkezi oldu. Çitli Maden Suyu işletilmesi, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi durumlardan dolayı özellikle Balkan Savaşları, Cihan Harbi ve Milli Mücadele savaşları nedeniyle, pek mümkün olamadı. Çitli maden pınarı Yunanlılar tarafından tahrip edildi. Bu tahribat ve bakımsızlıktan dolayı su azaldı ve kıymeti olmayan suların karışması ile Çitli Maden Suları değerini kaybetmeye başladı. İnegöl önemli bir iktisadi kaynaktan mahrum oldu. Şuan atıl bir durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, İnegöl, Çitli, Maden Suyu, Ekonomik Kaynak.

ABSTRACT

The importance and value of mineral waters in the Ottoman Empire began to be understood after 1850's. It began to be discovered rich mineral water resources in Anatolia. Especially Bursa and its environs were an important place in terms of these natural riches. After the discovery of resources in this area, "Çitli Mineral Water (Çitli Maden Suları)" in the village Çitli, 10 km away from İnegöl, began to come forward. When Ahmed Vefik Pasha was serving as the Anatolian Right Arm Inspector, he purchased and expropriated the Çitli Mineral Waters in 1863. As one of the income items of Bursa Guraba Hospital, it has been beneficial to the public for a long time. Bursa, İnegöl Çitli Mineral Water was the oldest example of our country's first mineral water enterprise, especially with the model of build-operate for public utility. Soon afterwards entrepreneurs began to be interested in the Çitli Mineral Water. The economic assessment of mineral water by Angelos was highlighted for the region and the country. The privilege of the Çitli Mineral Waters was given to Kirkor and Angelos on June 26, 1867 for 12 years. Later, the privilege of running the springs of Çitli Mineral Water in the town of İnegöl was given to Della Sude Faik Pasha on 9 January 1872. After this date, Faik Pasha ran the forenamed mineral water springs until 1902. The Çitli Mineral Water obtained from this plant was one of the most sold mineral waters in the country. Especially in İstanbul pharmacies, it has become a wanted brand. It also represented our country with medals at the exhibitions. Social facilities were built in the area where the plant was located. İnegöl and its surroundings have become a center of attraction. Running Çitli Mineral Water was not possible, due to the political and economic situations in the country, especially because of the Balkan wars, Cihan War and the National Struggle wars. The spring of the Çitli Mineral Water was destroyed by the Greeks. Because of this destruction and lack of care, the water has been reduced and the Çitli Mineral Water have begun to lose value due to the mixing of non-valuable waters. İnegöl was deprived of an important economic resource. At present, it is idle.

Key Words: Bursa, İnegöl, Çitli, Mineral Waters, Economic Resource.

1. GİRİŞ

Türkiye'deki sıcak veya soğuk mineralli suların insanların bir dizi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılması Anadolu'da kurulan ilk uygarlıklara dayanır. Bu uygarlıklardan biri M.Ö.1200-700 yılları arasında bugünkü Kütahya ve Eskişehir'i kapsayan bölgede yaşamış olan Frigyalılar oldu. Afyonkarahisar'ın Gazlı Göl hamamı ile Sivrihisar'ın Cardan ılıcası Frigyalılar tarafından kullanıldı.¹ Ve daha sonra ise tüm Anadolu da hüküm süren Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Devleti bu zengin kaynakları halkının hizmetine sunmuşlardır.

Bursa ve çevresi hem maden suları bakımından hem de kaplıcaları bakımından zengin bir coğrafyadır.² Bizans Döneminde bu sıcak ve soğuk su kaplıcalarının yanına konaklama yerleri ve hamamlar yapılarak insanların hizmetine sunuldu. Bunlardan 525 tarihinde Pitya denilen kasabada kaplıcalar inşa edildi.³ Bu zenginliklerin insanların ihtiyaçlarını karşılaması için Osmanlı Devletinde de bir dizi uygulama yapıldı.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı devleti toprakları üzerinde ve altında bulunan madenlerden istifade edilmesinin amaç ve yöntemini ortaya koyan kanuni nizamnameler çıkartıldı. 17 Temmuz 1861'de ilk defa Maden Nizamnamesi çıkartılmıştır. Bu nizamname daha sonraki yıllarda geliştirildi. Maden nizamnamesinde, maden suları ihalesi, işletilmesi ve değerlendirilmesi gibi mevzuatlara yer verilmiştir.⁴ 10 Mart 1900 yılında "Maden Suları Hakkında Nizamname" hazırlandı. Bu nizamnamelerin ahkâmına göre maden suların değerlendirilmiştir.⁵ 10 Haziran 1926 tarihinde "sıcak ve soğuk maden sularının istismarı ile kaplıcalar tesisatı hakkında" 927 numaralı kanun ile Cumhuriyet Döneminde maden sularının değerlendirilmesine devam edilmektedir.⁶

Bursa maden sularını ilk araştıran Dersaadet Mektebi Tıbbiye müdürü Bernarder 1842 tarihinde " Bursa Maden Suları" adıyla bir eser yayınladı. Daha sonra 1848'de Amerikalı kimyager mösyö Simit Bursa sularının içeriğini tahlil etti. Bu tahlil sonuçlarına göre Doktor Nikof bir eser yayınlamıştı. Bursa belediye tabibi Roj Yipoki Bursa'da üç sene ikamet ettiği sırada "Çeride-i Ecnebiye-i Şarkiye'de" Bursa sularına dair "Bursa Kaplıcaları ve Maden Suları" adlı çalışmayı yaptı.⁷ Bu çalışmalar ile birlikte araştırmacılar ve müteşebbislerin ilgi ve alakası arttı.

İnegöl kazasına iki buçuk saat mesafe uzaklıktaki Çitli köyünde pınardan kaynaklı Çitli suyu eyyam-ı şitada, (kış günleri) cihet-i cenubiyesinde (güney tarafı) bulunan dağdan sızan kar ve yağmur sularından çoğalarak, Temmuz ve Ağustos aylarının şiddet-i harareti (sıcaklık şiddeti) esnasında sarf maden ve gazdan ibaret bulunduğu cihetle şişeler ekseriya işbu iki ay zarfında doldurulur bu mevsimlerde ancak bir masura⁸ (lülenin sekizde biri) miktarı akar.⁹

Bu suyun bu kadar şöhret bulmasına Osmanlı Padişahlarından Abdülaziz'in bir miğde ağrısı vesile olmuştu. Çok yemek yemekle ünlü olan padişah su-i hazma mübtela olunca Etba maden suları tavsiye edildi. Padişah, 1861 tarihinde bir tamim yayınlatarak Türkiye dâhilinde bulunan maden sularının bir yarışmada tecrübe edilerek en kalitelisi ve en iyisinin belirlenmesini istedi. Bu müsabakada birinciliği Çitli suyu kazandı.¹⁰

¹ Vehmet Saffet Devrim, *Şu Bizim Belde, tarih - turizm - folklor. Afyon-Kütahya-Eskişehir İllerinde Araştırmalar*, Nüve Matbaası, Ankara 1975, s. 63.

² M. Emiri, *Bursa Kaplıcaları*, Kitabhane-i Emiri Matbaa-i Emiri, Bursa 1308 H/1891, s. 26.

³ Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, çev; Ahmet Ata, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1298 H/1881, s. 6.

⁴ *Maden Nizamnamesi*, 9 Muharrem 1278 H/17 Temmuz 1861, 1869 Memalik-i Şahane dahilindeki madenlerin işletilmesi ile ilgili maden nizamnamesi. B.O.A, HR.İD.. 1346 – 2; Meriyet-i ahkâmına bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenâb-ı padişahî şeref-sünuh ve sudûr buyurulan maden nizamnamesidir, Dersaadet İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1322 H/1905, s. 2; Serkiz Karakoç, *Maden nizamnamesi, Taş ocakları nizamnamesi*, Kitabhane-i Cihan Cihan Matbaası, İstanbul 1341/1343/1925, s. 450.

⁵ B.O.A, Y_A_RES_00108_00042_002_001-3.

⁶ *Resmi Ceride*, 30 Haziran 1926, s.1724.

⁷ Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, s. 51-52.

⁸ Osmanlı devrinden bu yana kaynak suları ve çeşmelere dağıtımında kullanılan ölçü sistemi vardır: 1 Masura; 2 Çuvaldız saniyede 75cm³, 1 masura 4.5lt/dk.

⁹ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 323-324.

¹⁰ *1927 Bursa vilayeti salnamesi*, 35. defa, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1927, s. 237-238.

Osmanlı aydını ve bürokratu Ahmet Vefik Paşa¹¹ Mart 1863'ten Ekim 1864 tarihine kadar yaklaşık yirmi aylık bir süre zarfında Anadolu Sağ Kol Müfettişliği görevini yürüttü.¹² Bu görevi sırasında 1863 tarihinde Çitli Maden Sularını satın alarak kamulaştırdı. Buradan elde edilecek gelir kamu yatırımları için kaynak olarak belirlendi.¹³ Ahmed Vefik Efendi Hüdavendiğar Vilayeti teftişi sırasında 17 Ağustos 1864'te İnegöl'e dair kaleme aldığı küçük bir tezkerede, Çitli Maden Sularından 500 şişe doldurulmasını ve bu doldurulan sudan 2 sandık Padişah Abdülaziz'e gönderilmesini emretmişti. Osmanlı Devleti tarafından çıkarılan bu tezkere ile Çitli Maden Sularının kamu yararına kullanılmasına ve istifade edilmesine dair ilk adımdı.¹⁴ Bundan önce burada bu maden suyundan haberdar olan halk ihtiyaçları için bu menbaı kullanmaktalardı. Bölgede bulunan yerel müteşebbisler bölgedeki maden sularının zenginliğini ve kıymetini fark ettiler. Müteşebbisler bu maden sularını işletmek ve bu işletmelerden iktisadi gelir elde etmek için teşebbüslerde bulunmaya başladı. Sarayda istihdam edilen kimyagerler 30 Mart 1868'tarihinde ülke üzerinde bulunan maden suları bakımından gayet zengin olduğu raporunu padişaha sundular. Aynı zamanda bu zenginlikten iktisadi olarak yeterince yararlanılmadığını ve bir çok madenin atıl olduğunu bildirdiler.¹⁵

Padişaha mahsus olarak nice masraflar ve nice memurlarla temin edilen bu doğal zenginliğin başka insanların da faydalanmasının çok kârlı olacağını düşünen ve İnegöl ile ticaret bağlantısı olan Angelos Recber Oğlu harekâta geçti.¹⁶ Çitli Maden Sularının atıl olması yani iktisadi olarak kullanılmamasının büyük bir kayıp olduğu dile getirilmekteydi. Recber Oğlu Angelos tarafından maden suyunun iktisadi olarak değerlendirilmesi adına ilk adım atıldı.¹⁷ Reçber Oğlu Angelos'du. Angelos, Çitli madenlerinin Avrupa ve Mekteb-i Tibbiye-i Şahene'de yapılan tahliller neticesinde bu suyun gayet faydeli olduğunu devletin ilgili makamlarına ilettiler. Bu maden suyunu işletmek için 5 yıldan beri müracaat ettiğini ama 1866 yılına kadar müspet bir cevap alamadığını, 17 Mart 1866 tarihindeki arzuhalinde dile getirdi.¹⁸ Böylece bölgedeki zengin maden suyunun imtiyazını elde etmek adına kararlılığını gösterdi.

Kasım 1866'da İnegöl Kasabası ahalisinden İbrahim ve Süleyman namlı şahısların tasarruf ettikleri arazisinden çıkan maden suyu, mekteb-i tıbbiye tahlil edilmesi sonucunda ekşi su yani maden suyu olduğu tespit edildi. Devlet tarafından dört yüz kuruş bedel biçildi ve tarla sahiplerinin istekleri üzerine bin iki yüz kuruşa maden alanı kamulaştırıldı.¹⁹ Maden suyunun devlete ait olan arazi-i miriye üzerinde çıktığından dolayı maden kanununa dayanılarak bu maden sularının işletilmesi hakkı aynı zamanda devlete aitti. Devlet bu hakkı maden suyunun çıktığı mahalde yaşayan köylülere ihale edebilmekteydi. Osmanlı Devleti bu tabii zenginlikten fayda sağlamak arzusu içindeydi. İstanbul ve memleketin muhtelif yerlerine gönderilmesi ve böylece iktisadi olarak bu maden suyundan faydalanmanın yoluna gitti. Bu bağlamda yerli şirket kurmak ve bu şirkete bu maden suyunu ihale etmek için harekete geçti. Belirli şartlar altında maden suyunun işletilmesi kararlaştırıldı; *“umum halkça veya mahsus kuvvetli birçok adamlarca her türlü emniyeti bahis olacak suretle satılması ve suyun bulunduğu mahal civarında diğer maden sularının damarı bulunur ise yekdiğerine karıştırılmaması ve suyun menbaından ihracı ve şişelere tanzimi*

¹¹ Divan-ı Hümayun tercümanı Yahya Naci Efendi' nin Ruhiddin Efendi' nin oğludur. Küçük yaşta öğrenime başlamış ve Paris'te Fransızca öğrenmiştir. Döndükten sonra tercüme kalemine girip İzmir' e ve 1264(1848) tarihlerinde Bükreş' e memur olarak mühim hizmetlerde bulunmuştur. Şa' ban 1267 de (Haziran 1851) Encümen' i Daniş azalığına, Şevval' de(Ağustos) ulâ sınıf-ı sanisiyle Tahran elçiliğine, Cemaziyyevvel 1271' de (Ocak-Şubat 1855) ulâ evveli ile Meclis' i Vala azalığına ve Recep 1273' de (Mart 1857) bala ile ek olarak deavi nazırlığına memur oldu. Muharrem 1274' de (Ağustos-Eylül 1857) ayrılıp azalıkta kaldı. Recep 276'da (Ocak 1861) Pris büyük elçisi olup, Şaban 1277' de (Şubat 1861) Meclis-i Vala azalığı ile geri çağırıldı. 23 Cemaziyyel-evvel 1278' de (26 Kasım 1861) efkav nazırı ve 2 Zilhicce 1278' de (31 Mayıs 1862) divan-ı musebat komisyonu muvakkati reisi kısa süre sonra Meclis-i vala azası ve 1 Şevval 1279 da (22 Mart 1863) Anadolu Sağ Kolu Müfettişi oldu. Bursa, Karesi taraflarını dolaşp Cemaziyyelahir 1281 de (Kasım 1864) dönüp konağına çekildi. 11 Recep 1288' de (26 Eylül 1871) hüsûmat emini, 15 Zilkade 1288' de (26 Ocak 1872) sadaret müsteşarı, 10 Rebiülevvel 1289 da (18 Mayıs 1872) marif nazırı ve 4 Şevval' de (5 Aralık 1872) Şûra-yı Devlet azası olup 1290'da (1873) ayrıldı. Muharrem 1294 de (Ocak-Şubat 1877) ayandan ve Meclis-i Mebusan reisi olup, 12 Rebiülevvel 1294 te (27 Mart 1877) vezirlik verildi. Ardından Edirne valisi olup 3-4 ay sonra dönmüştür. Muharrem 1295 (Ocak 1878) başlarında ikinci defa Maarif Nazırı olup 25 gün sonra “ Başvekil” olmuştur. O senenin Rebiülevvel (Mart) ortalarında ayrılıp ardından Bursa valisi oldu. 1299 sonlarında (Eylül -Ekim 1882) ayrılarak Muharrem 1300 de (Kasım 1882) ikinci defa başvekil olduysada 1-2 gün zarfında ayrılıp Rumeli Hisarındaki konağına çekilmiştir. 22 Şaban 1308' de (2 Nisan 1891) vefat eyledi. Doğru, iffetli, sert, sağdik, milletin malını koruyup kollayan, doğu ve batı dillerini hakkıyla bilir, bir fazıl ve engin bilgili olup azil günlerinde daima kitap okumuş ve yazmakla meşgu olmuştur. Lügat, coğrafya ve tarih gibi ilimlerde derin bilgisi olup Lehçe-i Osman-i ve Fezleke-i Tarih-i yazmış, Makamat-ı Hariri ve Fransızcadan bazı eserler tercüme etmiştir. Kitabeli ifadesi eski Türkçe tarzında iken imla ve inşası başkaydı. Çok kitabı vardı ve boş günlerinde kütüphanesinde kitap okumakla meşgul olurdu.(1.308/09). Bkz, Mehmed Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*. I. Cilt, haz; Nuri Akbayrak, İstanbul 1996, s. 225.

¹² Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966, s. 12.

¹³ B.O.A. Y..A...RES. 000.10 _00053_006.

¹⁴ B.O.A. MVL, 000.683 _000.70_001.

¹⁵ B.O.A. MVL, 01042 _000.19_001.

¹⁶ *1927 Bursa vilayeti salnamesi*, s. 237-238.

¹⁷ Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, s. 63.

¹⁸ B.O.A. İ. MMS, 0033_1379.

¹⁹ B.O.A. A. _MKT_MHM_00377_00002_001_001; B.O.A. A. _MKT_MHM_00384_00056_001_001.

bir tabib nezareti tahtında bulunması” gibi bir dizi fenni şartların yerine getirildiği takdirde maden suyu üretimini gerçekleştirebilecek kişilere ve şirketlere bu madeni ihale edileceği belirtildi. Bu şartlara uyulması koşullarını içeren bir mukavelename hazırlandı.²⁰

14 Ekim 1866 tarihinde İnegöl kazasında bulunan Çitli Maden Sularının işletilmesi hakkında verilen imtiyazda; İnegöl kasabası Çitli köyünde bulunan maden suyu ile çevresindeki maden sularının işletilmesi Saraf Oğlu Takover ile Reçber Oğlu Angelos ve sahip oldukları şirkete işletme imtiyazı verildi. Bu maden suyu çevresinde bu imtiyaz verildikten sonra çıkacak maden suları Mekteb-i Tibbiye tarafından ta'yin olunan komisyon tarafından tahlil ve tecrübe olunup mahiyeti anlaşılacak komisyon tarafından raporları verilmedikçe işletemeyecektir. Bu işletme imtiyazının süresi 12 yıl olarak belirlendi. Yıllık maaşı 25.000 guruş olmak üzere Devlet tarafından görevlendirilecek bir doktor istihdam edilecek ve bu doktorun maaşı imtiyaz sahibi tarafından karşılanacak. 20.000 arşunu geçmemek üzere Devlet arazisi imtiyaz sahibi kişiye bir arsa tahsisi edilecektir. İstanbul'a ve başka yerlere nakil edilen maden suları 2 yıl vergiden muaf olacaktır. Devlet tarafından atanacak bir mühendis, Maden suyu alanında yapılacak inşaata refakat edecektir. İşletmenin sağlıklı ve uygun üretim alanlarını ve ürünlerini koruma alanları inşaa edilecektir. Bu inşa edilen müessesede yap işlet devret modeli uygulanacaktır. İmtiyaz sahibi süresi dolduğunda işletmenin bütün unsurlarını devlete bırakacaktır. Doktorun gözetiminde talimatlara uygun bir üretim yapılacak, devlet tarafından belirlenen fiyat tarifesi uygulanacaktır;

Çitli Maden Suyu Satış Tarifesi

	Dersaadet'te ve Sair Mahalle gönderilen		Bursa'ya Gönderilen		Suyun Çıktığı Mahalde	
	Umum için	Hasta Haneler için	Umum için	Hasta Haneler için	Şişesiz	Şişeli
1 Litre Dolu Şişe	Guruş Para	Guruş Para	Guruş Para	Guruş Para	Guruş Para	Guruş Para
	3 20	3 00	2 20	2 00	00 20	1 20
Yarım Litre Dolu Şişe	2 00	1 30	1 20	1 10	00 10	1 00

Devlet, bölge ahalisi için günlük 200 litre ve bölge hastaneleri için 400 litre talep edebilecektir. Çitli köyü sakinleri ihtiyacı olan maden suyunu ücretsiz temin edecektir. Bu imtiyaz sadece maden suları için geçerli olacak, hamam veya başka işletmeler için ayrı imtiyaz sözleşmesi yapılacaktır. Bu imtiyaz başka şahıslara verilemeyecektir. 2 yıl içinde gerekli düzenleme ve işletmeye geçilmez ise şartname fesh edilecektir.²¹ Çitli suyu imtiyazı 26 Haziran 1867 tarihinde 12 sene müddetle merkum Kırkor ile Angelosa verildi.²²

12 yıllığına Saraf Oğlu Takover ve Reçber Oğlu Angelos'un uhdesine Çitli Maden Suları ihale edildi. Bu ihale ile Çitli Maden Suları ilk defa iktisadi olarak işletilmeye başlandı. Bu imtiyaz antlaşması Osmanlı Devleti'nde maden sularının işletilmesi adına yapılan ilk düzenlemedir. Bu maden suyu üzerinde yapılan imtiyaz sözleşmesi bundan sonraki yapılan sözleşmelerinde temelini oluşturdu.²³ İmtiyaz verilmesinden kısa bir süre sonra İstanbul ve ülkenin bir çok yerine maden suları gönderilerek maden sularından gelir elde edilmeye başlandı. Maden suları şişelenmekteydi. Şişelerin mantar kapakları Avrupa'dan ithal edilmekteydi. Bu durum işletmenin maliyetini artırmaktaydı. Aynı zamanda yabancı maden suları ile rekabeti zorlaştırıyordu. 4 Ağustos 1869'da Takover ve Angelos işletme maliyetinin yüksek olduğunu ve maliyetin düşürülmesi için mantarların, gümrük vergilerin düşürülmesini talep ettiler.

²⁴ Bu olumsuz duruma rağmen, Çitlinin şöhreti gittikçe arttı. İstanbul halkı gibi kalabalık ve medeni bir şehir içinde suhulet-i hazmı arzu edecek pek çok şahıs bulanacağı gibi fen tıbbın zayıf muaddeli hastalara su yerine maden sularını istimalini bir deva-i umumi sırasına koyması hasebiyle umum hastaneler ve eczaneler bu suyu sormağa ve aramağa başladı. Reçber Oğlu Angelos'un tamim ettiği Çitli suyu piyasada oldukça tanınmış ve Avrupa maden sularına rekabet edebileceği de anlaşılmuş oluyordu. Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde; Çitli karyesinden çıkan maden suyu, meşhur ve Viş suyundan daha şebih belki

²⁰ B.O.A, İ.MMS,0033_1379_00 3-005.

²¹ B.O.A, İ.MMS,0033_1379_003.

²² B.O.A, İ.ŞD, 00022_966_001.

²³ B.O.A, İ.DH, 01183_92489.

²⁴ B.O.A, İ.MMS, 0038_1556_001.

ondan daha rana bir suydı. İstanbul'a sevk edilmekte ve Bursa'da 100 paraya satılmakta maden suyu şirket tarafından işletilmektedir.²⁵

Bu büyük potansiyeli anlayan ve bu fırsatı kaçırmayan eczacı Della Sude mezkur suyun imtiyazını almak için İstanbul'da nüfuzunu kullanmaya karar verdi.²⁶ 12 yıllığına Saraf Oğlu Takover ve Recber Oğlu Angelos'un uhdesine verilen Çitli Maden Sularının imtiyaz süresi dolmadan Della Sude Faik Paşa²⁷ maden suyunun işletme imtiyazını almak için harekete geçti.

Kısa bir süre sonra, "Hulasa-i meali nail oldukları Çitli Maden Suyunun imtiyaziyet-i şarikleri olan Eczacı uhuvetli Faik Bey'e terk etmek niyetinde bulduklarından ruhsat-ı lazımenin i'tası huku verile Angelos tarafından baarzuhul istid'a kılınmış olub mumailiyh Faik Beyin ashab-ı servet ve iktidardan olduğu gibi bu işin ehli ettiğinden imtiyazın mumailiyh Rum ahalisinden beis ve mahsur olmayub muhasenet ettiği ifadesinden ibarettir." 31 Aralık 1871 tarihinde Angelos imtiyaz haklarından vazgeçtiğini ve imtiyazını Faik Bey'e bıraktığını resmen beyan etti.²⁸

12 Nisan 1869'da İnegöl kasabasında Çitli civarında bulunan Bakmaca ve Terce maden suları ve bunların beş kilometre miktarı arazi dâhilinde çıkan maden suları kaynakları işletme imtiyazı Della Sude Faik Paşa'ya verilmesi kararlaştırıldı.²⁹ Della Sude Faik Paşa bu ilk imtiyazı 27 Şevval 1288, M 9 Ocak 1872 tarihinde aldı.³⁰

Çitli, Bakmaca ve Terce su kaynaklarının beş kilometre arazi çevresinde bundan sonra zuhur edecek maden suları dahi işbu imtiyaz dâhilinde ise de, bunları imtiyaz sahibi işletme hakkı olmayacaktır. Tıbbiye Mektebi gerekli araştırmalarını yaptıktan sonra İmtiyaz sahibi bu kaynakları işletebilir. Bu şartname 15+5 yıl süre ile geçerli olacaktır. İmtiyaz sahibi bütün masrafları kendisinden olmak kaydıyla, bölgeye kolay bir şekilde ikmal sağlamak için bir şose yol, misafirlerin konaklayacağı 50 kişilik ve daha fazla bir otel ve bir bahçe inşaa edecektir. Bir hamam ve İnegöl'den hamama ulaşacak bir şose yol inşaa edilecek. Tedavi için bu hamama gelecek hastalardan ücret alınmayacak. Bu şartlar yerine getirildiği takdirde 5 yıl imtiyaz uzatılacaktır. Terce, Çitli ve Bakmaca menba'larından çıkan suların gelir kalemlerinden her sene vuku bulacak hasıllardan maliyeye bırakılacak gelirden yüzde dördünü imtiyaz sahibi devlete bahş edecektir. Bir doktor işletmede mayıs ayında başlamak üzere eylül ayının sonuna kadar üretim tesislerinde görevlendirilecektir. Bu görevlinin maaşını imtiyaz sahibi karşılayacaktır. Maden suyu 5 ay zaman içinde üretim yapacaktır, diğer aylarda dolun yapılmayacaktır. İmtiyaz sahibi tarafından yapılacak işletme, otel, bahçe ve yönetim binaları için 50-60 dönüm arazi ücretsiz tahsis edilecektir. İmtiyaz sahibi şişelerin her biri bir litre olmak üzere her sene Darü'l Şuray-ı Askeriye dairesine Çitli ve Bakmaca suyundan bin ve Terce sularından iki bin şişe su ücretsiz teslim edecek. Bu bölgede bulunan hastalar için ücretsiz maden suyu sağlanacaktır. Çitli, Bakmaca ve Terce maden suları civarında bulunan köylülerin ihtiyacı parasız karşılanacaktır. İşletmede kullanılan pastil, hab ve hamam tozu gümrükten muaf olacaktır.

İmtiyaz sahibi Üsküdar, Gazi Köyü, Galata, Beyoğlu, Beşiktaş, Kandilli ile Rumeli Hisarı'nda birer İstanbul cihetinde 3 uygun yerde belirlenen fiyat şişeler üzerinden fiyat etiketi yapıştırılmış bir şekilde maden suları satılacaktır. Ülkenin çeşitli yerlerinde açılacak mağazalarda sadece nakliye farkı koyularak fiyat listesine uygun şekilde satılacaktır.

²⁵ *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 1871, H.1288, Bursa, Vilayet Matbaası, s.125.

²⁶ *1927 Bursa vilayeti salnamesi*, s. 237-238.

²⁷ Della Suda Fâik Paşa, Kimyager, (1831-1913), Della-Sude Faik Paşa; Osmanlı Devletinde sağlık hizmetlerinde bulundu. Kırım Harbi sırasında askeri hasta hane teşkilatında çalışmış olan Fransuva Della-Sude Faik Paşa'nın oğludur. 1831'de İstanbul'da doğdu. Paris'e gönderilerek eczacılık eğitimi aldı. İstanbul'un ilk modern eczacılarından biri oldu. Gonat'ın talebeliğini yaptı. Tıbbiye Mektebi kimya hocalığını yaptı. Kısa bir süre ordu eczacı dairesi umumi müfettişliğine atandı. Paris Sergisine gönderdiği eserlerden dolayı Legion d'Honneur Nişanı verildi. II. Meşrutiyetin ilânından hemen sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni yeniden faaliyete geçirme teşebbüsü başlatıldı. Verem Savaş Derneğinin kuruluşunda faal azasıydı. Bkz; Özen Tok, *"Mehmed Zeki Pakalın, Sicilli Osmanî Zeyli, C. 5"*, Çeviri, Türk Tarih Kurumu Yayını, ANKARA 2008, s.43-44.

²⁸ B.O.A, İ.ŞD.00022.966-1-2; Zikir olunan Çitli suyu imtiyazı 23 Sefer 1284 tarihle 12 sene müddetle merkum Kırkor ile Angelosa ita buyrulduğu ve hakk-ı imtiyazın ihra terk ve feragati halinde evvelce hükümet-i senniye cenabında ruhsat-ı resmîye istihsalî mukavele-i münakaddenin on üçüncü maddesi(On Üçüncü Madde işbu imtiyaz tarafı devletin ruhsat istihsal olunmadıkça diğer kesian uhdelerine intikal edemeyecektir.) iktisadı bulunduğu kabul müracaatla anlaşılması ve nezaret-i müşarünileyhinin işaarı vecihle mumailiyh Faik Bey'in iktidarı bu makule şeylere vukunu tümüyle imtiyaz-ı mezkurun uhdesine devri mucib muhasenet olacağı mamul bulunması olmakla kema ken 23 Sefer 1284 tarihinde itibaren 12 sene müddet ve şeraite ile zikir olunan imtiyazın mumailiyh devr ve i'tasını şimal-i iktiza ile ve ferman-ı aliyenin istarıyla icra-yı icabı zimmında nezareti müşarünileyhe irsal buyrulması ve duyun-u hümayun kılınmakta...7 kanunun-i evvel 1287. 20 Aralık 1871.

²⁹ B.O.A, A.}DVN.MKL, 00077_00016_001-4.

³⁰ B.C.A, 30-10-0-0-176 - 213 - 3; Bazı kaynaklarda Çitli suyunun kaynağını ilk düzenlemeyi Faik Paşa'ya 1867 tarihinde imtiyaz verilmesi ile yapıldı. Diye bilgi verilmektedir. Bkz; Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, s. 51-52.

Suyun Çıktığı Mahalde			
Şişeli		Şişesiz	
80 Para		5 Para	
Bursa'ya gönderilen			
Hastahaneler İçin		Umum İçin	
1 Litrelik Şişe	2	20 Para	2
Yarım litrelik şişe	1	20 Para	10
Dersaadet ve Mahalli Saireye Gönderilen			
Hastahaneler İçin		Umum İçin	
1 Litrelik Şişe Umum İçin	30	20 Para	3 20 Para
Yarım litrelik şişe	1	30 Para	1 30 Para

Ticaret Bakanlığı beş senede bir uygun bulursa bu fiyatları indirebilecektir. İmtiyaz sahibi işletme suresi dolduğunda bütün maden suyu çevresinde yaptığı yaptırımları devlete bedelsiz bırakacaktır.³¹

Bu imtiyaz sözleşmesi ile Osmanlı Devleti Çitli, Bakmaca ve Terce maden sularının hem imtiyaz sahibinin faydalanması hem de kamu yararına bu maden sularından istifade edilmesi hedeflemiştir. Bu imtiyaz sözleşmesi yap işlet devret modelinin uygulandığı ilk örneklerdendir. Devlet doğal zenginlik kaynaklarının ekonomiye kazandırılması için müteşebbisler cesaretlendirmiş ve parasız arazi desteği verilmiştir. Müessesenin ayakta kalabilmesi için işletmenin kullandığı bazı ürünler üzerinden belirli zaman dilimi için vergi muafiyeti getirmiştir. Bu maden sularından çevresinde bulunan insanların ücretsiz faydalandırılması ise devletin sosyal devlet olma özelliğinin bir tezahürü olmuştur. Bu sözleşmede sade imtiyaz sahibinin çıkarlarına dikkat edilmemiş aynı zamanda devletin ve halkın çıkarlarına da dikkat edilmiştir.

Faik Paşa'ya 1872 tarihinde imtiyaz verilmesi ile Çitli suyunun kaynağında ilk düzenleme yapılmaya başlandı. Maden suyunun menbağında fenni düzenleme yapılmadan önce 24 saatte 1.440 litre iken 1872'de düzenleme yapılmasıyla birlikte dakikada üç buçuk litre 24 saatte yaklaşık 5.122 litre maden suyu elde edilmeye başlandı. Bu işletmede bir çok memur ve işçi istihdam edildi. Çevre köylerden suyun üretimi ve ikmalinde bir hayli işçi çalıştı. Çitli suyunun bir şişesi Bursa'da 2 guruş 10 paraya yani 50 santime satılır. İstanbul'a mahsus olan her sandık imalat yerinden kağıtlarla gümrüğe kadar taşınırdı. Hüdavendigâr vilayeti dâhilindeki Çinili Maden Suyu Kaynağı ile nakliye arabasının güvenliği için bir zabtiye görevlendirilmesine karar verildi.³² için 22 yada 26 guruşa mal olurdu.³³ 21 Kasım 1879 tarihinde "*İnegöl kazasında olub imtiyazı mirliya saadetlü Faik Paşa uhdesinde bulunan ve inkıza-yı müddeti karin-i hitam olan Çitli Maden Suyu ile yeni keşf edilen Terce ve Bakmaca maden suları imtiyazının şerait-i muayenesi sahib-i imtiyazı tarafından tamamıyla vücuda getirildiği halde kırk beş sene daha bi't-temdid altmış seneye iblağ olmak üzere mezkûr Çitli Maden Suyunun ibkaen ve diğerlerin müceddeden on beş sene müddet ve şerait-i malume ile Paşa-i mumaileyh uhdesine ihalesini...*" imtiyaz sözleşmesi Faik Paşa ile yenilendi.³⁴

Çitli Maden Sularının ününü duyan Sultan Abdülhamid, derhal bu suyu tahlil ettirmiş, sıhate pek nafi olduğunu öğrenince buradan saraya maden suyu getirtirmiştir.³⁵ Sabah kahvaltısında sadece yarım bardak süt üzerine koyduğu Çitli Maden Suyunu içerdi.³⁶ Bu maden suyu hastalara şifa olarak reçetelerde ilaç niyetine yazılmaya başladı.³⁷ Eczacılar tarafından bu maden suyun önemi çoktan anlaşılmıştı.³⁸

Bursa valisi olarak görev yapan Ahmet Vefik Paşa daha önce kamulaştırdığı Çitli Maden Suyu ile bir dizi tasarrufta bulunmaya başladı. "*1280 (1863) sene-i hicriyesinde İnegöl kazasında Çitli karyesi garbında sened-i yed-i hıfzında olan tarlada zuhur eden Çitli Suyunun mamul olan on bin guruş miktarı varidatı seneviyesinin Bursa'da müceddeden tesis olunan Gurabâ Hastahanesine tahsisi hakkında emr-i istihsal*

³¹ B.O.A, A.}DVN.MKL, 00077_00016_001.

³² B.O.A, DH,01645_00113_001.

³³ Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, s. 64.

³⁴ B.O.A, I_MMS_0065_003078_003_001.

³⁵ Zeki Şakir, *İkinci Sultan Hamit, Şahsiyeti ve Hususiyetleri*, Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943, s. 356.

³⁶ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul 1960, s. 20.

³⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındag Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 121.

³⁸ Bursa Sancağı kazasına tabi İnegöl'ün Çitli maden suyunun bayılığını ise Bursa'da eczacı ve tüccar Athanese Mavridès yapıyordu. Bkz; Annuaire Oriental, Constantinople: Cervanti Frères, 1893-1894, s.882.

olduğundan sonra iş bu maden suyunu Faik Paşa'ya ihale olunmasından dolayı varidat-ı merkuma mahalline sarf olunamamasına mebni hasta hanenin idaresi muamelatı ... ve maden ihalesi ise münkaziye olmuş olduğundan teccid-i ihale ile paşa-i mumaileyhe ferman verilmeyib bundan ihsan hazret-i padişahi olarak mezkur hasta haneye terk ve tahsisi Hüdavendigâr vilayeti valisi devletlü Ahmet Vefik Paşa hazretleri tarafından bittahriratı arz ve işâr olunmasına ve bu misüllü vücuh ve hayra sarf olunacak varidat-ı zaruriyeden mebni olan bir maden suyunun liec-i istifade şuka buna ihalesi münasib olamayacağına biae iş bu maden suyunun hasılat-ı naktiye-i seneviyesi ber-vech-i iş'ar mezkur hasta haneye mahsus olmak üzere muamelat-ı lazimenin icrası hususuna irade-i seniye-i hazret-i padişahi müteallik ve şerf-i sadır buyrulmuş..."³⁹ 22 Rebiül-evvel 1297, M 4 Mart 1880. Ahmet Vefik Paşa'nın müteşebbisi ile Çitli Maden Suyu gelirleri üzerinden devlet tarafından alınan vergi Bursa Gurâba Hastanesi'ne yardım olarak tahsiline karar verildi. Çitli ve Bakmaca, Terce nam sularının fevaid ve muhsinatı muvafık tecrübeye konulmuş ise de Bakmaca ve Terce nam sular hala işletilmemekteydi. 1880'de Çitli suyu menba'ından Gemlik, Karamürsel ve Mudanya iskelelerinden doğruca diyar-ı ecnebiyeye ihraç vuku' bulmayub yalnız Gemlik iskelesinden memalik-i mahruseye yılda on dört bin beş yüz şişe nakl ediliyordu.⁴⁰ Var olan milli servetin sağlık alanında kullanılmamasının büyük bir kayıp olduğu tesbiti yapılmıştır. Benzeri olmayan bu zenginliğin iktisaden değerlendirilmemesi üzücü bir durum olarak beyan edildi. Bursa'dan Çitliye giden yol iyi değildi.⁴¹ Ahmet Vefik Paşa çalışmaları ile bu beklentilerin yerine getirilmesi adına büyük bir gayret göstermiştir.

Çitli Maden Suyunun gelirinden senelik 10.000 guruş yada her bir şişe için 10 para Bursa Gurâba Hastanesi'ne tahsili mukabilinde Faik Paşa ile anlaşıldı. Lakin paşanın bu anlaşmaya 12 seneden beri uymadığı ve hastaneye bir guruş vermediği anlaşıldı. Bunun üzerine Bursa valiliği Çitli Maden Sularının bölgeden ihracına 1881'de mani oldu. Faik paşa girişimde bulunarak maden sularının ticaretine mani olunmamasını istedi. 15 Şubat 1881'de Ahmet Vefik Paşa gayretleri ile Faik Paşa anlaşama şartlarına uyma ve 1.000 şişe maden suyunu hastaneye verme şartı ile mukavelesi uzatıldı ve maden üzerinde elde edilen ürünlerin sevkine izin verildi.⁴² Ahmet Vefik Paşa adı geçen maden suyunun gelirinin kamu hizmetlerinde kullanılması, özellikle Bursa Gurâba Hastanesi'ne gelir elde edilmesi için büyük bir mücadele verdi.⁴³ Bu mücadelenin semeresi ilerleyen yıllarda alınacaktır. Hiçbir geliri olmayan hastaneye bu maden suyunun geliri önemli ölçüde gelir kalemi oldu. 7 Mart 1881'de Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa tarafından Mabeyn-i Hümayun Malukane-i Baş Kitabet Celilesine gönderilen yazıda, Çitli Suyu'nun Gurabâ Hastahanesi'ne tahsîsi ile hastahanenin gelirinin arttığını beyan etti.⁴⁴ Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa ile Faik Paşa Çitli Maden Suyu imtiyazı ve isim hakları gibi konular hakkında mücadele ettiler.⁴⁵

Maden imtiyazını genelde eczacılar talep ediyordu. Bursa'nın ünlü eczacılarından Kirkors Efendi Fransız menşeilî Saint Elien maden suyunu satıyordu.⁴⁶ Maden suyunun iktisadi ve şifai değerini biliyordu. "...Çitli suyunda huzur-u ma'alimevfur Hazret-i Padişahiye arz ile beher haftada birer sanduk takdimi mesa-i seniyesine mazhar olmuş olan Eczacı Kirkor Efendinin tebdilen dördüncü rütbeden bir kıta nişan-ı mecidi ile taltifi gösterilmiş..."⁴⁷ Padişahlar için bu maden suyunun saraya ulaştırılması çok önemliydi. Bu görevi yerine getiren Eczacı Kirkors'a 17 Ağustos 1885'te dördüncü rütbeden bir nişan verildi. Eczacı Kirkors bu maden sularının imtiyazını almak adına faaliyette bulundu. Faik Paşaya verilen imtiyaz şartlarının hemen hemen aynısı Kirkor için düşünüldü.⁴⁸ 6 Mart 1886 tarihinde "Hasta hanenin hukuku muhafaza olmak şartıyla ihalesi kabul olarak şu kadar ki mukaddemadan ve fire zarfında taahhüdatına

³⁹ B.O.A, İ.DH,000824_66402.

⁴⁰ B.O.A, MMS_0065_003078_001_003.

⁴¹ Delunay, Mary, Bonkofski, *Bursa ve Civarı*, 61-62.

⁴² B.O.A, Y..A...RES, 000.10_00053_006.

⁴³ B.O.A, Y..EE, 000 9_019.

⁴⁴ B.O.A, Y..EE, 00078 0_72 .

⁴⁵ B.O.A, Y..EE, 000 9_019.

⁴⁶ İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Bursa sında Eczaneler Eczacılar ve Ecza Tüccarları 1861 1919". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (28), 113-130. (2015). (Yayın No: 2563330)

⁴⁷ B.O.A, Y..A...RES, 000.30 - 00020 -003.

⁴⁸ Çitli, Terce ve Bağcema maden suları müceddeden 15 sene müddet-i imtiyaz ile Faik Paşa'nın uhdesini müttefik olan şartnamede miyah-ı mezkurede menbağlarda çıkan sular ile bunlardan yayılacak toz hasılatında maliye hazinesi namına olarak rüsumat emanetine nakden yüzde dört ita ve hastaların tedavisine mahsus olmak üzere de menba-i merkuma civarında birer bahçe ve kuray-ı tanzim ve bahçelerin derununda elli ve icabı halinde daha ziyade züvvar-ı ikamet bir misafirhane ve bunların civarında birer hamam ve İnegöl kasabasından hamamların bulanacağı mahallere kadar şose inşaa edileceği ve hamama gelecek hastalara meccanen bakmak ve suyun ve suyun işlenmesine nezaret etmek idaresinde suret-i daime-i bir de tabib bulunduracağı gibi müddeti imtiyazın hasta hane değil Asakir-i Şahane-i Sihhiye hastaları içine dar-u şuray-ı askeri senelik Çitli suyundan 1 litrelik 1.000 şişe Terce suyundan 2.000 şişe parasız verilecektir. İstanbul'da 140 paraya satılması kararlaştırıldı. B.O.A, ŞD, 1180_28_13-17-1.

hiçbir cihetini ifaa edememiş olan Faik Paşa'ya ihalesinde bir guna teraki müşahede olunamayacağına binaen mümaileyh Kirkors Efendi veyahut Dersaadetçe bulunacak taleb-i ihalesi keyfiyeti işar-ı beyan izbâr olunur.” Çitli Maden Suyunun vergisi Bursa Hastahanesi'ne ait olmak üzere iltizamına talip olan Eczacı Kirkors'a ihalesi gündeme gelmişti.⁴⁹ Lakin adı geçen maden suyunun imtiyazı Bursalı eczacı Kirkors'a verilmemiştir.

28 Ekim 1886'da Çitli, Bakmaca ve Terce maden suları işletmesinin 15 seneliğine Faik Paşa'ya 2. Kez verilmesi uygun görüldü.⁵⁰ Bir mazbata düzenlendi. Bu mazbatada bundan önce yapılan Çitli Maden Suyu imtiyaz sözleşmesinin hemen hemen aynısı kabul edildi. Yalnız önceki imtiyaz antlaşmasından bir madde farkı vardı. ”İmal olacak şişelerin beherine için kezalik hastahane yirmişer para resm-i akt eytmek.” Şartı koyularak Bursa Hastanelerine bir gelir kalemi eklendi.⁵¹ 9 Kasım 1886'da Çitli, Terce ve Bakmaca çıkan maden sularının iltizamının Mirliva Faik Paşa'ya ihalesi resmi olarak tamamlanmıştır.⁵²

Faik Paşa tarafından işletilen Çitli Maden Sularından her bir şişe için 20 paranın Bursa Guraba Hastanesine işletme vergisi olarak verilmesi kararlaştırıldı. Bu vergi matrahı Çitli Maden Suyunun gelirini ve özellikle ecnebi maden suları karşısında rekabet etmesine mani olmaktadır. Çitli Maden Sularının piyasada rekabet edebilmesi için bu verginin makul seviyeye düşürülmesi istendi. Mevcut vergi uygulaması şu şekildeydi; ”bir sene zarfında imal olacak şişelerden beheri için 50.000 şişeye kadar 20 para 50.000'den 100.000 şişeye kadar 10 para ve 100.000 ziyade şişe için 10 para, 100.000 şişeye kadar beher şişe için 10 para, 100.000'den ziyadesi için 5 paraydı.” 19 Haziran 1889'da bu istek yerine getirildi. Beher maden suyu şişesi için 20 şer resim Guraba Hastanesine verilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun yerine, 100.000 şişe için beheri 10' nar para 100.000'den ziyadesi için beheri 5 para olarak vergi matrahı kabul edildi. Çitli Maden Suyunun imalatının yapılması ve rekabet edebilmesi için vergisi devlet tarafından düşürülmesine karar verildi.

1887 tarihinde Çitli Maden Sularının satış listesi;

1 litre şişeli su 60 Para

Yarım litre şişeli su 40 para

Şişesiz 1 litre su 20 para

Şişesiz yarım litre su 10 para, olarak fiyat listesi belirlenmiş olmasına rağmen

1 litre şişeli su 90 Para

1 litre şişesiz 50 para ile tarifeye uygun olmayan bir şekilde satılmaktaydı. Bunun yanında uygun olmayan koşullarda şişelere dolum yapılmaktaydı. Şişelere eksik dolum yapılmaktaydı. Maden suyu menbasının bakımı ve denetimi eksikti. Şişelerin kapatılması nizami değildi. Şişelerin ecnebi tüccarlardan alınması, maden suların pazarlara sevkinde taşıma ve yol maliyetlerin yüksek olması, Çitli Maden Sularına bağlantı sağlayan şoseslerin kötü olması gibi durumlar hem Çitli Maden Suyundan yüksek üretim ve gelirin alınmasına hem de yabancı maden suları ile rekabet etmesine mani olmaktadır. Bütün bu olumsuz duruma rağmen sadece Bursa Guraba Hastanesi 1887'de 14.525 guruş ve 1888'de 10.000

⁴⁹ B.O.A, ŞD, 1180_28 – 13.

⁵⁰ B.O.A, İ.MS, 000 84_03665.

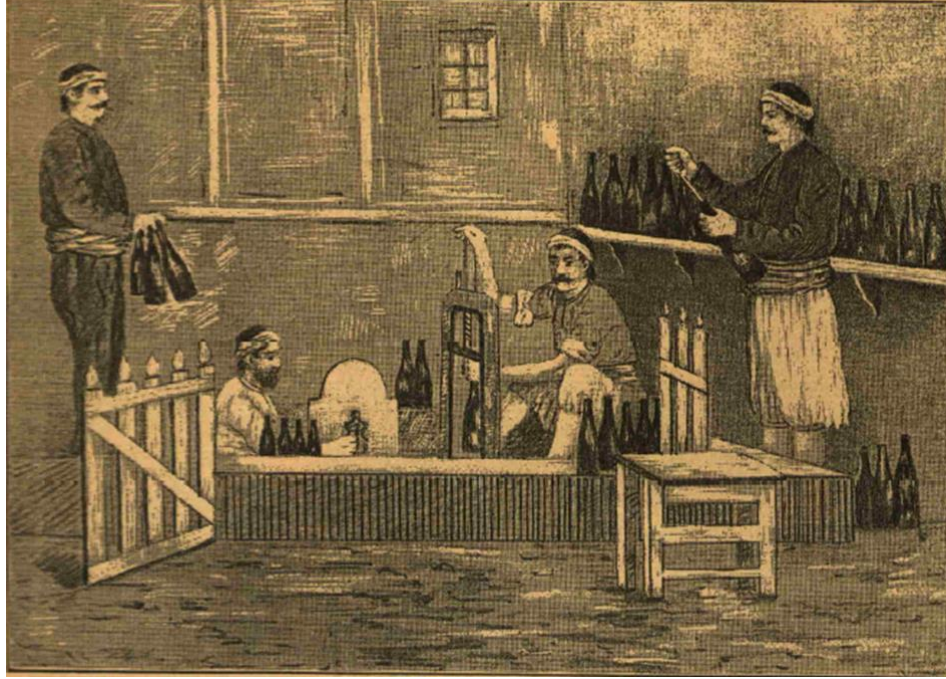
⁵¹ “İş bu mazbatada Terce ve Bakmaca suları hariç olmak üzere yalnız Çitli suyundan imal olunacak tuzdan beherine aynien veya nakten Bursa hastanesine yüzde 4 nispetinde bir şeyi vermek ve bundan başka yirmi bin şişeden elli bin şişeye kadar birisine ... imal olacak şişelerin beherine için kezalik hastahane yirmişer para resm-i akt eytmek ve suyun menba'ıyla cihat-ı sairesinin tamiratı kendisine aid olmak şartı ile ve beş sene müddetle mezkur Çitli suyunun ... mezkur Çitli suyunun mirliva Faik Paşa zikr olunan maden sularının mukaddema uhdesine ihalesine verilmiş olan ferman-ı aliyede münderiç şera'ti imza etdikden yani mezkur maden suyun menbalarının yağmur sularının istiladan masun olarak şişelere vaz olacağını tasikaten üzerlerini tecil etmek ve maaşını ... imtiyaz zarfında verilmek üzere mahallinde bir zabıt bulundurulmakla beraber hastaların tedavisine mahsus olarak mezkur suların civarında bahçe ve kura tanzim ve istirahat ve bahçelerin dahilinde elli ve daha ziyade züvvarlara ikamete kafi birer otel ile beraber hamam inşaa ettirilmekten ve İnegöl kasabasından hamamların bulunduğu mahallere kadar birer şose yol yaptırmaktan başka bir sene zarfında imal olacak şişelerin beheri için muma mutahidiyenin şerayetini ... hastahaneye aid olmak üzere elli bin şişeye kadar yirmi ve elli bine yüz bine kadar ve diğer elli bin için on ve yüz bininden fazlası için beher şişeye bin para resm-i akt ve imal edeceği tuzdan hastahane için yüzde dördüne nisbetinde bir şeyi ifa etmek ve birini yalnız tecrübe ve Bakmaca sularının kendüsüne ihalesi isteniliyor ise kabahat etmeyerek her üç maden suyunun birlikte olarak verilecek şartlarıyla talep olunduğu ifade ile beraber yüzde dört nisbetinde esasını taahhüt ettiği seleful zikir resme mukabil suların hasılatından rüsumat emanetine tediyesi ferman-ı aliyedir.”; B.O.A, MV__00012_00037_001_002.

⁵² B.O.A, A.}DVN.MKL, 00034_0009, 002-3.

guruş belirlenen vergiden gelir elde etti.⁵³ Bu vergi geliri bu yıllardan sonra yüksek olmayacaktı hasta haneye verilen vergi oranı 4/3 oranında azaltıldı.⁵⁴

Senede 50.000 şişe sarf olunmakta bu şişeler Avrupa'dan ithal edilmekteydi. Özellikle Almanya'dan ithal edilmekteydi.⁵⁵ Bu durum maden suyunun fiyatını artırmaktaydı. Fiyatın düşürülmesi için; Beykoz'da şişe fabrikasından maden sularının şişelerinin üretilmesi istenmişti. Bursa Çitli arasına bir demir yolu yapılması istendi. Maden suyu pazarlara daha rahat ve ucuz olarak gönderilebilecekti. Böylece Avrupalı maden suları ile kolayca fiyat alanında rekabet edebilecekti.⁵⁶1891 tarihinden itibaren Çitli'ye demir yolunun uzatılması için şartname hazırlandı.⁵⁷ 1895 senesinde de ve daha sonraları Mudanya-Bursa demiryolu hattının İnegöl-Çitli'ye uzatılması gündeme gelmişti.⁵⁸

Çitli Maden Suların şişelere doldurulması ve mantarlarla kapatılması işlemi, Servet-i Fünun 18 Haziran 1308. M. 30 Haziran 1892.

Çitli Maden Suyu bu yıllarda özellikle pazarlarda bir dizi güçlüklerle karşılaştı. Çitli Maden Suyu şişelerini taklid edilerek piyasada Çitli Maden Suları diye satılmakta bu durum maden suyunun itibarına ve gelirine büyük darbe vurmaktaydı. Kirmasti ve Göndert adlı köylerden çıkartılan maden suları piyasaya Çitli Maden Suları olarak satışa çıkartılarak büyük bir sahtekârlık ve kalpazanlık yapılmıştı. Bu durumun önüne geçilmesi için şişelere devlet tarafından belirlenen bandrollerin yapıştırılması çare olarak düşünüldü. Bu bandrolü şişelere basacak yılın 3-4 ayı maaşla çalışacak aylık 306 guruş a bir memur istihdam edildi. Böylece suiistimallerin önüne geçerek Çitli Maden Suların şöhreti korunmuş olacaktı. 1890 tarihinde Çitli Maden Suyunda 44.306 şişe ve 1891 tarihinde 27.350 şişe maden suyu imal edildi.⁵⁹ 1893 tarihinde Bursa'da ve bazı mahallerde göçmenler tarafından Çitli Maden Sularının şişelerine başka

⁵³ B.O.A, İ.MMS, 106_4556,2-3.

⁵⁴ “İş bu mazbatada selefülzikir Hüdavendigâr vilayetinde mebus-u mazbata mündericatu ve olbada ceryan eden müzakerat ile müşarünileyhin ifadesi bahs olunduktan sonra müşarünileyh büyük ihtiyarına mecbur olduğuna masrafa ve Çitli Suyunun memalik-i saireden gelen emsali maden suları ile rekabet edememekte bulunması hakkında dermeyan olunan muhazire-i nezaretin birmucib iştirai-i resmin tenzili hazuru görüldüğüne ve resm-i tenzil edildiği halde suyun fiyatça bazı tadilen icrasıyla ecnebi maden sularına rekabet mümkün olacağı cihetle suyun serumu bittabi tezeyid edeceği gibi bu münasebette husulen dahi çoğalacağından resm-i mezkurdan tenzili husulatından aid olacağı Bursa Gureba Hasta Hanesi idaresine halel getirmeyeceğine binaen ferman-ı aliyyede muharrer olduğu üzere menab'ı malumadan çıkan maden sularından bir sene zarfında imal olunacak şişelerin beheri için 50 bin şişeye kadar 20 ve 50 binden 100 bin şişeye kadar diğer 50 bin için 10 ve 100 binden ziyadesine beher şişe için 5 para olarak tain olunan resmin 100 bin şişeye kadar beher şişe için 10 ve 100 bine kadar ziyadesi için kemakan 5 er para olarak ahz ve istifası ekseriyetle tezakir ...gösterilmesi ve ve esbab-ı muharebede nazaren karar-ı mezkur munasib görülmesine.” H. 12 Şevval 1306. M. 11 Haziran 1889;B.O.A, MV, 44_11 - 1.

⁵⁵B.O.A, DH.İ.UM.EK, 00036_00065-002.

⁵⁶ *Serfet-i Fünun*, “Çitli Maden Suyu”, 18 Haziran 1308, s. 247.

⁵⁷ Mudanya - Bursa demiryolu hattının tamiren işletilmesi ve hattın ihtiyari olarak Çitli'ye kadar temdidini hakkındaki 12 Receb 1308 tarihli Ferman ile 21 Şubat 1306/21 Receb 1308 tarihli mukavele ve aynı tarihli şartname ve tâdilata aid 25 Kanun-i Evvel 3078/5 Cemaziyelâhir 309 tarihli tezkere hazırlandı. Hakkak Servişen Matbaası İstanbul 1892.

⁵⁸ B.O.A, 00726_054418.002.

⁵⁹ B.O.A, B.E.O, 71_5294 -4.

mahallerden çıkan suları doldurularak satıldı.⁶⁰ Bu maden sularının taklit edilmesi aynı zamanda piyasada Çitli Maden Sularının büyük bir pazarının olduğuna işaretiydi. Başka bir kaynakta, 1890'larda yılda ortalama 80-90 bin şişe maden suyu çıkarılmaktaydı.⁶¹

Bursa Hastahanesi'ne yardım olarak verilen Çitli Maden Suyu resminin, beş yıl için 150 Osmanlı altını olarak verilmesine 23 Ocak 1893'te karar verildi. Burada yine işletmenin karı düşünülerek maden suyu pazarlarında özellikle yabancı maden suları ile yerli maden suların rekabet etmesi amaçlanmıştır.⁶² Lakin Faik Paşa Bursa Guraba Hasta Hanesine beş yıl için 150 Osmanlı altını (lirası) olarak verilmesi gereken meblağı vermedi 7 Ağustos 1898'de beyan edildi.⁶³ Çitli Maden Sularından kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeyen Faik Paşanın 7 Mayıs 1896 tarihinde Manastırda bulunan maden suyunun imtiyazını almak için teşebbüste bulundu.⁶⁴

Çitli Maden Suyunun imtiyazı Bursa Guraba Hastahanesinin üzerindeydi. 15 yılığına işletme hakkını elinde bulunduran Della Sude Faik Paşa'nın icar (kira) süresi doldu. Yine bunun yanında taahhüt ettiği işlemleri yerine getirmedi. Bunun üzerine maden suyu teminatından yarısı Bursa Guraba Hastahanesine diğer yarısı Hamidiye Demir Yolu yapım masrafı aid olmak üzere ihale veya emanet usulüne göre kiralanması 28 Ocak 1904'te kararlaştırıldı. Kiraya verilene kadar bir senelik müddetle mezkûr hastane tarafından yürütülmesini istendi.⁶⁵

Çitli Maden Suyu Dairesi, Servet-i Fünun 2 Teşrin-i Evvel 1322. M. 15 Ekim 1906.

⁶⁰ B.O.A, DH.MKT, 78_2-1.

⁶¹ İbnülcemal Ahmet Tevfik, *Velosipet ile Bir Cevlan (1900'e Doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi)*, Çeviren: Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2006, s. 72.

⁶² Hüdavendigar Vilayeti Celilesine; Çitli Maden Suyu ihracatından Bursa Hastanesine muavenet (yardım) olmak üzere itası imtiyaz-ı ferman-ı alliyesi ahkamı celilesinden doğan resm-i mukabil sahib-i imtiyaz tarafından senevi miktaren 40 Bin guruş tahsisi ledel-istifsar savb-ı ali-i daverilerinden işar olunmuş ise de iş bu suyun tezyid (artma, çoğalma) itibarıyla muhall-i ecnebiyeden götürülmekte olan emsalı Maden Sularına rekabet edecek bir hale getirilmesi lazımden olmasına ve mezkur suyun sene başına sarfiyatı tenâkus (azalma) etmekte olduğu anlaşılmasına nezaretten sahib-i imtiyaz canibinden teklif edildiği vecihle mezkur hasta hanelerine ait olan rüsumu mezkurdan 5 sene içine muvafakatten senevi 150 Osmanlı altunu birle rabtı şuray-i devlet tanziman dairesinde kemale alınan mazbata meclisi mahsus vekaletce ol vecihle icra-i icbâr vilayet celilelerine tebliğ hususuna... 11 Kanun-i Sani 1308. B.O.A, DH.MKT, 2051_49 -1.

⁶³ İmtiyazı kendisine verilen İnegöl dâhilindeki Çitli maden suyunun imtiyazı mucibince Faik Paşa'nın imtiyaz-ı mucibince her sene mezkur sudan imal elde edileceği şişelerin tesbit-i muayene üzere Bursa Guraba Hasta Hanesine aidat verilmesi lazım gelirken iş bu suyun emsal-i maden sularına rekabet edecek bir hale getirilmesi için 5 sene mahsus olarak muvakkaten Sahib-i İmtiyaz tarafından 150 lira bedel-i itasıyla iktifa kılınmak şeref-i sadır buyrulan irade-i senniyye dahi riayet edilmedi bununla beraber Faik Paşa yapılan ihale şartlarını yerine getirmediği 7 Ağustos 1898'de beyan edildi; B.O.A, DH.MKT, 02097_00040 -01.

⁶⁴ BEO_000779_058381_002_001.

⁶⁵ B.O.A, DH.MKT,00815_00055-002.

1902 tarihinde imtiyaz süresinin dolmasına binaen Della Sude'nin hissesi Hicaz Demiryoluna verildi. Ve irade-i umumiye vilayet-i kanuniyenin tatbikiyle muhasebe-i hususiye tesis edince maliyeye devredilmiş olan Hicaz Demiryolu varidatı mahalli varidat olmak hasabıyla Bursa Muhasebe-i Hususiyesi varidat-ı meyanında Hasta Hane hissesiyle birleştirilerek tamamen Bursa Hastahanesine irad-ı kayd edilmiştir.⁶⁶

Çitli Maden Suyuna gelenler için mükemmel bir otel inşa edilmişti. Züvvar (ziyaretçiler) rahatça burada kalabilmekteydi. Şişelerin kullanılmasına dikkat edilir ve kullanılan bir şişe asla yeniden kullanılmazdı. Şişelerin ağzları en kaliteli mantar kapakları ile kapatılırdı. Dolum sağlık ve fen koşullarına uygun yapılmaktaydı.⁶⁷

İnegöl Çitli Maden Suyu Otel, Malumat, 5 Kasım 1902.

10 Mayıs 1910'da Dâhiliye Nezaret makamına yazılan belgede; Geliri Bursa Guraba Hasta Hanesine ait olan Çitli Maden Suyuna işletme hakkı beş sene müddetle Mustafa Efendi isminde bir şahsın uhdesine ihale olundu. Çitli Maden Suyu şişeleri kullanılarak nereden temin edildiği bilinmeyen sular doldurularak Aşud adlı kişi tarafından İstanbul'da satışa çıkarıldı. Ve haksız kazanç elde etmeye başladı. Aynı zamanda işletme sahibi Mustafa Efendi bu durumdan muzdarib oldu. Çitli Maden Suların satışı düşmeye başladı. Mustafa Efendi zarar etmeye başladı. Bu durumu yetkili makamlara bildirdi. Yetkili merciler konuya yeterince alaka göstermediklerini ve dükkân ve eczanelerde Çitli Maden Suyu şişelerine doldurulmuş suların hala satılmaktaydı. Mustafa Efendi bu durumun hem Bursa Guraba Hastahanesine hemde kendisi tarafından işletilen işletmeye zarar verdiğini sahte şişelerin piyasadan kaldırılmasını ve duruma çare bulunmasını istedi.⁶⁸

Çitli Maden Suyu işletilmesi, ülkenin içinde bulunduğu siyasi sosyal durumlar özellikle Balkan Savaşları, Cihan Harbi ve Milli Mücadele savaşlar nedeniyle, pek mümkün olamadı. Vilayetin bir çok yerlerindeki Çitli maden pınarı da Yunanlılar tarafından tahrib edilmiş bulunmasından su azalmış ve karışmış olduğundan çok fena hafriyat ve tahribat ve müşkilat ile eski lezzet ve nezafeti idea edilemez bir hale geldi. Avrupa'daki emsali menbaları gibi esaslı ve daha nafi ve faideli bir hale konması içinde meclis-i umumi vilayetçe ciddi kararlar verilmiştir.⁶⁹ 1923 Cumhuriyetin ilanıyla Çitli Maden Suları ilgi sadece resmi yazışmalarda görülür.

19-03-1923'te Hilal-i Ahmer Dairesi namına yazılan yazıda; "Bazı özel şahıslar veya şirketler tarafından işletilmekte olan ve hali hazırda metruk kalan Çitli ve Karahisar maden sularının imal ve satışı Hilal-i

⁶⁶ 1927 Bursa vilayeti salnamesi, s, 237-240.

⁶⁷ Serfet-i Fünun, "Çitli Maden Suyu", 2 Teşrin-i Sani 1322, s, 85-86.

⁶⁸ B.O.A, DH.İD, 103_11 - 6.

⁶⁹ 1927 Bursa vilayeti salnamesi, s, 237-240.

Ahmer Cemiyeti'ne devir edildi. Bu maden suları Hilal-i Ahmer gibi bir müessese tarafından işletildiği takdirde memleket-i şeriata mecdiye tevfiikkaten imal edilmiş maden suları temin etmeleri suretiyle himmeti umumiye ve memleket inkişafa iktisaden hizmet edileceği Hilal-i Ahmer nezdinde iş bu teşebbüs bir propaganda vasıtası teşkil edileceği hakkında bu maden sularının cemiyetimize terki halinde eşhasların veya şirketlerin mükellef buldukları rüsumu terk etmeleri şartıyla mezkûr suların cemiyetimize terki hususunda teşebbüsat ve hamiyet-i devletlerinden himmet istenir.”⁷⁰ Hilal-i Ahmer bu tarihi maden suyu değerlendirmek istediğini ve kıymetini ortaya koyar.

Daha sonraki yıllarda da bu maden suyunun imtiyaz hakları Bursa Gurba Hastahanesine ait olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde bu durum devam edecektir. 4 Haziran 1925 tarihinde bu maden suyunun her türlü tasarrufu hastahaneye ait olduğu bildirilmişti.⁷¹

Çitli Maden Suyunun 1926 yılında Hilal-i Ahmer tarafından işletilmesi nazar-ı dikkate alınmış ise de münasip görülemediği.⁷² Bu durum Çitli Maden Suyunun ölüm fermanı olmuştur. Bundan sonra bu işletme atıl kalarak çürümeye bırakıldı. Bu muazzam milli servet maalesef işletilmemektedir. Daha sonraları Erzurumi Halim Bey maden suyunun işletme imtiyazını 20 seneliğine aldı. Halim bey her sene için vilayet bütçesine 500 lira verecekti. 5 sene sonra işletmeye devam edilirse ve verim alınırsa senevi 1.000 liraya çıkacaktı. Halim Bey mukaveleyi fesh etme yetkisine sahip olacaktı. Halim Bey maden suyunu incelemek için yabancı uzman gettirdi. Bu uzman Çitli Maden Suyunun Dünya'da “5 maden suyundan biri olduğunu” söylemiştir.⁷³ Lakin bu imtiyaz şartnamesi uygulamaya geçememiştir. Dünyaca ünlü olan “ Milli” çekçeğimiz yok olmaya bırakılmıştır. Dünyanın en iyi maden sularından biri bakımsızlıktan memba kurudu.

Turgut Can Mamas, “İnegöl” adlı çalışmasında; Çitli Maden Suyu, biri yerli yarışmalarda biri Amerikan sergilerinde 7 tanesi de Avrupa panayırlarında toplam 9 madalya kazanmıştır. Bu sergi ve panayır lar şunlardı; 1855 Paris, 1862 Londra, 1867 Paris, Osmanlı Milli Sergilerinde, Viyana 1873, Filedelfiya 1877, Paris 1884, Nis 1884, Anvers 1885.⁷⁴ Bu maden suyu örnek bir maden suyu olmuştur. Bir yerde bir maden suyu menbası bulunduğu zaman kaliteli olup olmadığı bu maden suyu ile karşılaştırılarak karar verilir.

2. ÇİTLİ MADEN SUYUNUN ÖZELİKLERİ

1855 tarihli belgede Osmanlı devletinde maden suları tedavi için kullanılmaktaydı.⁷⁵ Bursa maden suları bu amaçla kullanılan Anadolu'da en eski gözlerdi. *Çitli suyu renksiz, berak, suyun pek latif bir lezzette az sert ve kalvidir. Avrupa'nın Viş ve Karsbald sularından daha üstündür.* ⁷⁶Dünya'nın en iyi maden suyu olan Çitli Maden Suyu olarak ün yapmıştır, İnegöl maden suları ile ünlüdür.⁷⁷ Çitli Maden Suyu üç gözden akmaktaydı. Üç çeşmeden akan kaynaklardan biri maden suyu olarak şişelenerek pazarlara sunuldu. Serbest karbondioksitli olan diğer kaynak maden suyu sodası yapımında kullanılmıştı. Üçüncü kaynak ise içimi zor, gazsız ve acı bir su olarak biliniyor. Bikarbonatlı olan bu suyun sindirim sistemi, karaciğer ve pankreas rahatsızlıklarına, ayrıca ihtiva ettiği demir sayesinde kansızlığa ve deri üzerindeki kırışıklıklara iyi geldiği öğrenildi. Osmanlı Padişahlarından Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid Çitli Maden Sularını tüketmişlerdir. Çitli Maden Suyu şişesinin üzerinde; ”Suyu karaciğer, sekr ve nikris (böbrek) kum hastalıklarına pek faydalıdır. Alil müstevliye (hastalık) zamanında bundan â-la su olmaz.” tanıtım ibaresi vardı.

1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'nde Çitli Maden Suyunun özellikleri şu şekilde anlatır; “*Bunun hassası Viş su derecesinden olub, limon suyu ile hal edilmiş bir miktar şeker üzerine döküldükte şiddetli galyan ile köpürerek bardaktan taşar gayet hazım ve ibtida-i içenlere biraz mitlin olduğundan hasta ve zayıflara büyük menfaati görülür birde iş bu suyla etmek yapıldığı halde gayet kaba ve yumşak olub akıl*

⁷⁰ B.O.A, HR.İM, 00069_00036_001.

⁷¹ B.C.A, 30-10-0-0-176 - 213 - 3;Ertuğrul Vilayeti dâhilinde kain Çitli maden suyunun Hüdavendigâr vilayetince vaz edildiği anlaşılmiş halbuki mukaddema 27 Şevval 1288 tarihli ferman ile 12 sene veya ahiren 11 Sefer 1304 tarihli ferman ile 15 sene müddetle Faik Paşa uhdesine iltizam edilen ve şeraitinde Bursa Guraba Hastanesine gelir temin eden ihalesi 11 Sefer 1319 tarihinde dolmasıyla bilcümle hukuku hükümete intikal etmiş ve kafe-i hususati bir mevcup kalmır vekalet-i acizeye raci bulunmuştur. 4 Haziran 1341 tarihli toplantıda yarım asır karib zamandan beri mevzu bahis su saki varidatının Bursa Hastanesine ve maliyeye gelir getirmiş olduğu bildirildi.

⁷² Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013, s, 516-525.

⁷³ Vakıf, “*Beledi ve İktisadi Bir Teşebbüs*”, 23 Kanun-i Sani 1933, s, 9.

⁷⁴ Mert Sandalcı, Çitli Maden Suyunun Öyküsü. *Yemek ve Kültür* (15) 1.1, s, 110 - 116.

⁷⁵ B.O.A, A.}MKT.MHM, 182_5-1. B.O.A, A.}MKT.MHM, 72_99-1.

⁷⁶ 1927 Bursa vilayeti salnamesi, s, 237-240.

⁷⁷ Cemal Nadir, *Ticarî ve İktisadi Bursa Vilayeti Rehberi*, Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi, İstanbul 1926, s, 25.

edenlere seman verdiğinden civarındaki köylüler şişelere doldurulması mevsimin gayriyede ekseriye etmelerini bunlarla yaparlar.”⁷⁸

Çitli Maden Suyu, illet-i sadriye-i müzminiye (göğüs hastalıkları) ve mide hastalıklarına ve göğüs altına ve her nevi öksürüğe ve hamile kadınlara ve yüz ağrılarına ve tuzlu balgam ve zatülcenp saire hastalıklara iyi gelmekteydi.⁷⁹ Suyun gazlı oluşu, köylü kadınların gözlemelerini, puf böreklerini kabartıyor ve daha pişkin bir hale sokuyordu.⁸⁰

Bursa'da İnegöl civarında Çitli Maden Suyu menbaı "Bursa'da İnegöl civarında Çitli Maden Suyu menbaı" 1895 "Avrupa'dan mevrut (ithal) maden sularının cümlesine faik olan işbu maden suyu karaciğer, sekr ve nikris (böbrek) kum hastalıklarına pek faydalıdır. Alil müstevliye zamanında bundan â-la su olmaz. Fiyatı dahi ehvendir." (uygundur) Bahçe kapusunda Celal Bey.

Çitli Maden Suyu içinde bulunan kimyasal içerikler.⁸¹

İşbu Maden Sularını Terkiplerini Mübin Cetvel Bervecatıdır			
Derce-i Hararet (Santigrat)	13.5	26	13
Kesafet	1.005	1.025	1.003
Bir litresinde yani takriben kilogramında bulunan;			
Hâmiz (ekşi) Fahm	0.483	0.5659	0.546
Sani Fahmiyet Sud	4.506	2.0211	0.062
Sani Fahmiyet Potas	0.132	0.1081	0.062
Sani Fahmiyet Kils	0.367	0.9182	0.545
Sani Fahmiyet Hadîd	0.005	0.0091	0.081
Sani Fahmiyet Menganezi	0.365	0.0112	0.0112
Kibritiyet Sud	0.132	0.0637	az
Fosforiyet Sud	0.061	-----	-----
Klor Sodyum	0.066	0.0738	0.048
İyod Sodyum	Gayet Az	-----	-----
Manganez	)	-----	-----
Silis	0.060	0.0270	0.012
Sani Fahmiyet Menganez	-----	az	az
Mevad-ı 'Uzviye-i Müttehile	-----	Pek az	az
Humuz-ı Yektim	-----	-----	-----
Klor Potasyum	-----	-----	0.048
Albumin	-----	-----	0.005
Yekün	6.187	3.7981	1.411
	Çitli	Bakmaca	Terce

⁷⁸ 1301 Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Fera Hacı Zade Matbası, H. 1301 Bursa, s, 325.

⁷⁹ Delunay, Mary, Bonkofski, Bursa ve Cıvırı, s, 65.

⁸⁰ Akşam, 16 Ocak, 1946, s, 5.

⁸¹ 1927 Bursa vilayeti salnamesi, s, 237-240.

1 Mayıs 1950 tarihli gazetede; 1905 yılında yapılan gezide; “Çitli Maden Suyunun bulunduğu köye gittik. Mütevazı bir orman içinde yemyeşil bir kubbe altında Çitli suyu buzlar gibi berrak akıyordu. Bardak içinde de hafif volkanlar gibi gene beyaz gazlar fışkırıyordu. Bakışta çok kalın değildi, fakat reftarından suyun çok uzaklardan süzüle süzüle geldiği anlaşılıyordu. Pırlantalar kadar berraktı. Tadı tatlı idi. Hükmü nafiz idi, hulâsa âbı hayat gibi bir şeydi”.⁸² Çitli Maden Suyu tasvir edildi.

Mısri Dergâhı Şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi 1928 senesindeki İnegöl ziyaretini "Dildar-ı Şemsi" isimli eserinde şöyle anlatır; Çitlide şu manzûmeyi söyledim:

İnegölde Ma-i Çitli denilen mevki güzel,
Olsa da emsali nadir bi-bedeldir bi-bedel.
Mevki-i ali olub her taraf mer’i olur,
Mutedil olmuş havası, böyle yapmış lem yezel.
Olmuş aynıyla şifa bu Çitlinin maden suyu
Çok da içse nef’i vardır mideye virmez haleb.
Her taraftan bu sudan içmek içün züvvar geliyor,
Def ider derdi vücûddan, mahv olur her bir ilel.
Hamdü lillah Şemsî-i Mısırî de geldi içdi su,
Ol mahalde söylemişdir böyle bir manzûm gazel.⁸³

3. SONUÇ VE ÖNERİ

Anadolu’nun en eski maden sularından biri Bursa’dan çıkarıldı. İnegöl’e 10 km uzaklıktaki Çitli köyündeki "Çitli Maden Suları" ülkemizin en eski ve özellikle kamu yararına yap işlet devret modeliyle işletilen ilk maden suyu işletmeleri örneğidir. Bu maden sularının bölgesini Ahmet Vefik Paşa kamulaştırdı. Ve buradan elde edilen gelirlerin bir kısmı kamu müesseslerine kaynak ayrıldı. Aynı zamanda madenin bulunduğu ahalide ücretsiz olarak ihtiyaçlarını karşılamaları sağlandı. Bu şekilde hem devlet kurumları hem de halk bu tabii zenginlikten yıllarca fayda sağladı. Çitli maden imtiyaz şartnamesine azami ölçüde dikkat edilerek hazırlanmıştır. Burada kamu yararı ile bölgede bulunan insanların ihtiyaçları gözletilmiştir. İmtiyaz sahibine belli alanda görev ve yükümlülük verilmiştir. Bunlar bölgenin altyapı ihtiyaçlarından olan yol inşası, ziyaretçilerin dinlenme ve barınma alanlarının yapılması ve düzenlenmesi imtiyaz sahibinin ödevleriydi. Çitli Maden Sularının işletme imtiyazını uzun süreli olarak Della Suda Faik Paşa almıştı. Paşanın görev sorumluluklarını özellikle kamu yararı alanında pek de yerine getirmediğini arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Yine Faik Paşan’ın maden suyundan önemli ölçüde bir servet ve itibar elde etmişti. Çitli Maden Suyunun işletildiği zamanlarda İnegöl önemli bir maden suyu üretim merkezi olmuştur. Üretim tesisleri, idareci ve işçilerin kalacakları binalar inşaa edildi. Üretimin yapıldı sahaya yakın mevkiye modern bir otel yapıldı. Bölge maden suları ile bir cazibe ve mesire alanı hüviyetini almıştı. Yılda binlerce insan bu bölgeyi maden suları için ziyaretlere gelmekteydi. Burası bir şifa dağıtan sanatoryuma dönmüştü.

Yunan işgaliyle tahrip edilen pınarlar bir daha tamir edilmedi ve Dünya’nın en ünlü maden suyu üretim alanlarından biri olan Çitli atıl bir durumda kaldı. Faaliyet göstermeyen maden suyu ününü ve iktisadi değerini kaybetti. Aynı zamanda hasta olan ve şifa bekleyen insanlar bu doğal maden suyundan mahrum kaldı.

Çitli Maden Suyu yeniden faaliyete geçirilebilir. Bu maden suyunun faaliyete geçmesiyle bölge bir kat daha cazibe alanı olacaktır. Otel ve işletmeler yeniden tarihi dokusuna uygun bir şekilde inşa edilmelidir. Bölge iktisaden geliştiği gibi turizm alanında da varlık gösterebilecektir. Böylece Türkiye’nin ilk maden sularından olan Çitli Maden Suyu yeniden hayat bulacaktır. Böylece milli sularımız yeniden iç ve dış pazarlarda boy gösterebilecektir. Çitli Maden Suyu ülkemize hem tadıyla hem de iktisadi olarak yine katkı sunabilir.

⁸²<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/2969/001502047006.pdf?sequence=3&isAllowed=y>, 19.10.2017.

⁸³ Yusuf Kabakcı, *Dildâr-ı Şemsi*, U.Ü.S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2006, s. s. 233.

KAYNAKÇA**ARŞİV KAYNAKLARI**

B.C.A,(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 30_10_0_0_176_213.B.C.A, 30_10_0_0_176_213. B.O.A,(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ.MMS_33_1379. B.O.A, İ.MMS_33_1379. B.O.A, MMS_65_3078. B.O.A, 726_54418. B.O.A, A.}DVN.MKL, 34_9. B.O.A, A.}DVN.MKL, 77_16. B.O.A, A.}DVN.MKL, 77_16. B.O.A, A.}MKT.MHM, 182_5. B.O.A, A.}MKT.MHM, 72_99. B.O.A, A.}MKT_MHM_377_2. B.O.A, A.}MKT_MHM_384_56. B.O.A, B.E.O_71_5294. B.O.A,DH.İ.UM.EK.36_65.B.O.A,DH.İD_103_11.B.O.A,DH.MKT_2051_49.B.O.A,DH.MKT,78_2. B.O.A,DH.MKT_815_55.B.O.A,DH.MKT_2097_40.B.O.A,HR.İD_1346_2.B.O.A,HR.İM_69_36.B.O.A,İ.MMS_65_3078.B.O.A,İ.DH_01183_92489.B.O.A,İ.DH_824_66402.B.O.A,İ.MMS_38_1556. B.O.A, İ.MMS_106_4556. B.O.A, İ.MMS_33_1379. B.O.A, İ.ŞD_22_966. B.O.A, İ.ŞD_22_966.B.O.A,MV_44_11.B.O.A,MV_12_37.B.O.A,MVL_683_70.B.O.A,ŞD_1180_28_13. B.O.A,Y..A...RES_10_53.B.O.A,Y..A...RES_10_53.B.O.A,Y..A...RES_30_20.B.O.A,Y..EE_78_72.B.O.A,Y..EE_9_19.B.O.A,Y..EE_9_019. B.O.A, Y..A...RES_108_42. B.O.A, B.E.O_779_58381.

RESMİ YAYINLAR

1301 Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi. (1884, H.1301). 12. def'a, Fera Hacı Zade Matbası, Bursa
1927 Bursa vilayeti salnamesi. (1927). 35. def'a, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi. (1871,H.1288). 2. def'a, Bursa, Vilayet Matbaası.
Resmi Ceride, (30 Haziran 1926).

GAZATELER

Akşam. 16 Ocak 1946.
Malumat. 5 Kasım 1902.
Vakit. 23 Teşrin-i Sani 1933.

KİTAP, SÜRELİ YAYINLAR VE MAKALELER

Bonkofski. D.M. (1298 H/1881). Bursa ve Civarı, çev; Ahmet Ata, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul.
Devrim. V.S. (1975). Şu Bizim Belde, tarih - turizm - folklor. Afyon-Kütahya-Eskişehir İllerinde Araştırmalar, Nüve Matbaası, Ankara.
Emiri. M. (1308 H/1891). Bursa Kaplıcaları, Kitabhane-i Emiri Matbaa-i Emirî, Bursa.
Karakoç. S. (1341/1343/1925). Maden nizamnamesi, Taş ocakları nizamnamesi, Kitabhane-i Cihan Cihan Matbaası, İstanbul.
Maden Nizamnamesi. (1322 H/1905) Dersaadet İstanbul, Mahmud Bey Matbaası.
Mudanya Bursa Demiryolu. (1892). Hakkak Serviçen Matbaası, İstanbul.
Nadir. C. (1926). Ticarî ve İktisadî Bursa Vilayeti Rehberi, Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi, İstanbul.
Nur. R. (1967). Hayat ve Hatıratım, Altındag Yayınevi, İstanbul.
Osmanoğlu. A. (1960). Babam Abdülhamid, Güven Yayınevi, İstanbul.
Sandalcı.M. (2009). Çitli Maden Suyunun Öyküsü. Yemek ve Kültür (15) 1.1, s, 110 - 116.
Servet-i Fünun. (18 Haziran 1308). "Çitli Maden Suyu". Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul.
Servet-i Fünun. (2 Teşrin-i Sani 1322). "Çitli Maden Suyu" Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul.
Sevim Güray. S. (1966). Ahmet Vefik Paşa, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
Süreyya. M.B. (1996). Sicill-i Osmanî. I. Çilt, haz; Nuri Akbayrak, İstanbul.

- Şakir. Z. (1943). İkinci Sultan Hamit, Şahsiyeti ve Hususiyetleri, Anadolu Türk Kitap Deposu.
- Tevfik. İ.A. (2006) Velosipet ile Bir Cevelan (1900'e Doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi) , Çeviren: Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul.
- Tok. T. (2008). Mehmed Zeki Pakalın, Sicilli Osmanî Zeyli, C. 5", Çeviri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Uluğtekin. M. Uluğtekin. M.G. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara.
- Yaşayanlar. İ. (2015). "Osmanlı Bursasında Eczaneler Eczacılar ve Ecza Tüccarları 1861 1919". Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi(28), 113-130. (Yayın No: 2563330)
- Yusuf Kabakçı. Y. (2006). Dildâr-ı Şemsî; U.Ü.S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

ELEKTİRONİK KAYNAKLAR

İstanbul Şehir Üniversitesi e-arşiv Sistemi, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/>